

עבודת הלב

קווים אחרים להבנת משנת התפילה של הרמב"ם

אביעד שטולמן

"לבו המשכיל בעת ההיא ידם"

(עמוס ה', י"ג)

מוקדש לזכרו של
אורי פל ז"ל, חבר אהוב

מוקדי הסתירה

הרכבה עמדו על המתח הקיים בין התפיסה הפילוסופית-רוחנית של הרמב"ם ובין התפיסה ההלכתית שלו בכלל, ובפרט לגבי התפילה.¹ דומה, שבענין התפילה, המתח מתרכז בכמה מוקדים:

א. נקודת המבט הפילוסופית-רציונאליסטית, שרואה את התפילה המילולית כפעולה חסרת שחר.

ב. הבעיות של השימוש בשפה כלפי הא-ל.

ג. התפילה המילולית היא תחליף פחות ערך כיחס לעבודה שכלב - עבודה מחשבתית.

במאמר זה נעיין בעיקר במוקד השלישי, שהוא מעין תוצאה של שני המוקדים האחרים.

המתח בין העבודה ההגותית לעבודה המילולית

בפסקה מפורסמת במורה הנבוכים (חלק ג', פרק ל"ב), מציג הרמב"ם שלושה מינים של עבודת ה': א. קורבנות ב. תפילה מילולית ג. עבודת התבוננות. באותו מקור, רומז הרמב"ם, כי התפילה ההתבוננותית עדיפה על פני התפילה המילולית.² ברם, לא רק שהתפילה ההתבוננותית עדיפה על התפילה המילולית, אלא שכתפילה המילולית יש גם

* תודתי לעדיאל קדרי, עמיחי ברהולץ ולרעייתו אלישבע, על עזרתם הרכבה ככתיבת מאמר זה. בעיקר אציין את ירידי היקר אליהו שטרן, שתרם תרומה משמעותית בהערותיו המתודולוגיות והתוכניות.

1 משה (מרזין) פוקס, "התפילה במחשבתו של הרמב"ם", ג"ח כהן (עורך), **התפילה היהודית המשך וחיידוש**, רמת גן תשל"ח, עמ' 142 - 167; יעקב בלידשטיין, **התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם**, ירושלים תשנ"ד; עדיאל קדרי, **תפילת הרציונאליסט - היבטים של משנת התפילה של הרמב"ם**, עבודת מוסמך, תשנ"ד; Ehud Benor, *Worship of the Heart*, State University of New York Press, 1995.

2 לפרשנות פסקה זו עיין פוקס (לעיל), עמ' 151.

פגם דתי. עוכדה זו, מציבה את תלמידיו של הרמב"ם בפני בעיה מעשית-קיומית: כמה עליהם לבחור; בתפילה התבוננותית-הגותית, או בתפילה מילולית?³

המתח שבין העבודה המחשבתית לעבודה המילולית, מגולם בשיא חריפותו כמשמעות השונה, שהרמב"ם נותן בכל אחד מספריו למונח "עבודה שבלב". במשנה תורה הוא נותן את הפירוש המסורתי למונח, המתייחס לתפילה מילולית:

מצוות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר "ועבדתם את ה' א-להיכם" (שמות, כ"ג, כ"ה): מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה שנאמר "ולעבדו בכל ללבכם" (דברים, י"א, י"ג) - אי זו היא עבודה שבלב? זו תפילה...⁴

אולם, במורה נבוכים הרמב"ם מסביר:

והנה בארה ה'תורה' כי זאת העבודה האחרונה, אשר העירונו עליה בזה הפרק, לא תהיה אלא אחר ההשגה - אמר: "לאהבה את יי א-לוהיכם ולעבדו בכל ללבכם ובכל נפשכם" - והנה בארנו פעמים רבות כי האהבה היא כפי ההשגה, ואחר ה'אהבה' תהיה העבודה ההיא, אשר כבר העירו 'ז"ל' עליה ואמרו: "זו עבודה שבלב", והיא אצלי - **שְׂיִשִּׁים האדם כל מחשבתו במושכל הראשון ולהתבודד בזה כפי היכולת...** הנה התבאר כי הכונה אחר ההשגה היא - להמסר אליו וְלִהְיוֹת המוחשבה השכלית בחיסקו תמיד - **וזה יְשַׁלֵּם על הרוב בבדידות ובהתפרדות.** ומפני זה ירבה כל חסיד להפרד ולהתבודד, ולא יתחבר עם אדם רק לצורך הכרחי.⁵

הפירוש הכפול שהרמב"ם נותן לאותו מונח ("עבודה שבלב") מעורר תְּהִיָּה,⁶ שכן הקורא הנהיר מוצא כאן פירוש לא הלכתי למונח מסורתי ומוכר. יתר על כן, אם מצרפים את דבריו של הרמב"ם במורה לדבריו שבמשנה תורה, מגיעים למסקנה כי לא רק שהתפילה המחשבתית עדיפה על התפילה המילולית, אלא ששתיהן אינן מתיישבות אחת עם השניה; העבודה ההתבוננותית, מושגת בבדידות ואילו התפילה המילולית המסורתית, מתקיימת דווקא בציבור.⁷ תלמידו של הרמב"ם ניצב איפוא בפני סתירה מהותית, בדבר אופן הקיום של מצוות העשה "עבודה שבלב".⁸

3 העדפה של הרמב"ם לתפילה ההתבוננותית, עולה גם ממקורות אחרים, השווה: מורה נבוכים, ח"א, פנ"ט; ח"ב, פ"ה ועוד. ובכלל לזיקה של תפיסה זו למחשבה האסלאמית, עיין הפניותיו של בלידשטיין, עמ' 247, הערה *20.

4 עיין ספרי דברים, י"א, י"ג (פינקלשטיין, עמ' 87 - 88), בכלי תענית, ב', ע"א, ירושלמי, ברכות, פ"ד, ה"א, ז', ע"א.

5 משנה תורה, הלכות תפילה וברכת כהנים, פרק א', הלכה א'.

6 ח"ג, פנ"א בתרגום ו' תבון. (הערה טכנית: חוסר יכולתי לקרוא בערבית, מחייב אותי להשתמש בתרגומים שונים, מהם בעברית ומהם באנגלית. במובאות השתמשתי בשלושה תרגומים שונים של המורה: ו' תבון, קאפח ושוורץ. להוי ידוע, שהשיקולים שבשלהם השתמשתי בשלושת התרגומים הם שיקולי סגנון בלבד.)

7 דומה, שהשורשים למשמעות הכפולה, מצויים כבר בספר המצוות של הרמב"ם (שהוא הקדמה למשנה תורה) במצוות העשה החמישית (מהדרות רח"ד שעול): "הוא שצונו לעבדו וכבר נכפל זה הציווי פעמים ואמרו: 'ועבדתם את ה' א-להיכם' ואמ' 'ואותו תעבדו'... הנה יש בו יחוד אחר, שהוא צוה לתפלה ולשון ספרי 'ולעבדו' - זו תפלה' ואמרו גם כן 'ולעבדו' - זו תלמוד'...". הרי שבתפיסתו העבודה שבלב כוללת כמה וכמה תחומים.

8 עיין משנה תורה, הלכות תפילה וברכת כהנים, פרק ח', הלכה א'. בנו של הרמב"ם, ר' אברהם, בספרו המספיק לעובדי השם (המקור הערבי היוצא לאור בשלמותו לראשונה בצירוף מבוא, תרגום והערות, מאת נסים דנה, רמת-גן תשמ"ט [להלן: "המספיק"]), אף התייחס למתח שבין החובה להתפלל

הנסיגות להרפיית המתח שבין התפיסה ההלכתית לתפיסה הרוחנית

את מגוון הפתרונות שניתנו לסתירה שבין התפיסה ההלכתית לתפיסה הרוחנית, ניתן לחלק לשני סוגים עקרוניים:

בסוג הראשון יש נסיון לומר שהפתרון לסתירה נמצא בתוך ההלכה, קרי: אין סתירה אמיתית וישנה אפשרות ריאלית, בתוך המסלול שההלכה מתווה, למצוא את הכיוון גם אל המישור הרוחני. נראה שפתרון זה מכיר לעתים ביתרונות של המסלול הפילוסופי, אך הוא בסופו של דבר מעדיף את הפשט שההלכה מציעה.¹⁰

בסוג השני יש קביעה, שהפתרון לסתירה נמצא מחוץ להלכה. קרי: יש סתירה אמיתית ומוטל על הרוצה לצעוד בעקבות הרמב"ם, לעקוב אחרי הציודי הרוחני-המחשבתי, גם אם הוא סותר לפעמים את ההלכה.¹¹

עולה לכאורה הרושם, שסוג הפתרון הראשון חלש. שכן הוא מרפה את ידיו של הצו הרוחני, שנמצא במורה נבוכים. עם זאת, יש לתת את הדעת לדברים שיופיעו לקראת סופו של המאמר ולפיהם המימד המיסטי - הכוונה - המיתוסף אל קיום המצוות ההלכתי, יש בכוחו לחבר בין הצו הרוחני וההלכתי. בכל אופן, חשוב גם לזכור כי אותה חולשה מתקיימת גם כאשר לסוג הפתרון השני, אם גם באופן הפוך, שהרי סוג הפתרון השני מתעלם מפסיקותיו ההלכתיות של הרמב"ם, שהיה איש הלכה מובהק.

פתרון מיוחד

אל מול שני סוגי הפתרונות הללו מצטרף פתרון נוסף. לפי פתרון זה, הרמב"ם מתווה דווקא בספרו ההלכתי מסלול, שבו ניתן להגיע בבטחה לפתרון רוחני בלתי מתפשר. הפתרון מבוסס על שני עקרונות הלקוחים ממשנתו ההלכתית של הרמב"ם. העקרון הראשון הוא, שהרמב"ם מאפשר לאדם שתורתו אומנותו להקדיש את כל זמנו ללימוד התורה ואף פוטר אותו מחובת התפילה.¹² העקרון השני הוא, שהרמב"ם מחשיב את העיון הפילוסופי כחלק מהמכלול של תלמוד תורה.¹³ נמצא, שאדם שמקדיש את כל זמנו לעיסוק בפילוסופיה ראשי על פי ההלכה לא להתפלל.

הפתרון קוסם במבט ראשון, משום שהוא תופס את החבל משני קצותיו. הוא מצליח לאחד בשני הצדדים: ההלכתי והרוחני, מבלי לוותר על הניגוד הקטיגורי שבינם ומבלי

בציבור לבין המעלה שבתפילה בהתבודדות - אפילו לענין התפילה המילולית הסטנדרטית. (עייני שם עמ' 187 - 190).

9 השווה לדבריו של בלידשטיין (לעיל), עמ' 14 - 15 - 861 - 87.

10 כאן כוונתי בעיקר לפתרונות השכיחים המופיעים הן בכתב והן בעל-פה במסורת הרבנית הקלאסית. השווה מאמרו של יעקב לוינגר: "ההלכה והשלמות האישיית לפי הרמב"ם", דעת 13, תשמ"ד. בריונים שבין אדם למקום טוען לוינגר כי לרמב"ם עמדה נסתרת שלפיה במקרה בו הדין הכללי יכול להזיק להשתלמותו של היחיד ניתן לעתים לעבור על ההלכה. תורתו לעורך, עמחי ברהולץ על הפניתו זו.

12 משנה תורה, הלכות תפילה וברכת כהנים, פרק ו', הלכה ח'.

13 עייני משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, פרק א', הלכה י"ד והלכות יסודי התורה פרק ד', הלכה י"ג.

להפר אף אחד מהם. הוא שואב דרוקא מההלכה את הציווי המחשכתי. לכאורה, הוא מצליח להמיר את עבודת התפילה המילולית בהתבוננות פילוסופית, **ברשות הלכתית**.

יתכן, שבעבר היו אף מי שאימצו לעצמם פתרון זה. ברם, אין לנו מידע על חוגים כאלו, אלא מדברי פולמוס חריפים שהוטחו כנגד חוג שכביכול אימץ תפיסה זו. דברי הפולמוס נכתבו בחרוזים על ידי רבי יעקב בר ששת, מחוגי המקובלים בספרד בראשית המאה השלוש עשרה. ואלו מקצת דבריו:

ותחוננים ולחשים, העניינים והאביונים מבקשים, ולא ישאל החכם צרכיו רק מפני ההמון הסכל, כי השקט לא יוכל... אוי לנפשם כי גמלו להם רעה... וכל הפורש מתקנת התפלה, בקדושו לא יאמין ובמלאכיו ישים תהלה, ויאבד מקרב עמו, ולא יכירונו עוד מקומו, וכבמות נדמו כל עניינו, ובמה יתרצה זה אל אדוניו? ... ואם יבוא לפטור את עצמם בהתעסקות בחכמה, יעטו חרפה וכלימה, שאין הדברים הללו אמורים, אלא במי שתורתו אומנותו, היא כסותו לבד היא שמתלו, ובעוונותינו שמענו שיש אנשים בישראל פורצי גדר ומחיצה... וכן יאמרו שאין התפלה רק להזכיר תמיד במחשבתו, וחי יתן אל לבו, כי הוא היסוד הראשון, ואין יתרון לבעל הלשון, ויותר נאה מקובל רצוני, כי אין מלה בלשוני, וחתוך התפלה בשפתיים כסל למו, חטאת פיו דבר שפתמו, וכל פוצה שפתיו נתן תפילה, וכל פה דובר נבלה, החפץ לו באמרים, וקול כסיל ברוב דברים, הלא יסכון גבר בבקשתו, להציל לו מרעתו, ועל כן לא תועיל התפלה, אשר עשה לתהלה, עאכ"ו (=על אחת כמה וכמה) בקשות והמעמיד עצמו שלא יבקש מלפניו, יראה ה' ורע בעיניו, והשב ישיב לאיש גמולו, לא יאחד לשונאו אל פניו ישלם לו, והפוטור עצמו מתפילת חובה, בהדבקו בשכלו במחשבה, גם זה הבל ורעה רבה, אוי לנמשכים אחריהם ולדבריהם יפנה, יען היותם משענת קנה.¹⁴

ומדבריו למדנו, שחוגים קיצוניים, כנראה ניא-מימוניים ביטלו את חובת התפילה, בשל עמדתם הפילוסופית, שראתה את התפילה המילולית כחסרת שחר ואף כעין חטא דתי. מדבריו של ריב"ש: "ואם יבוא לפטור את עצמם בהתעסקות בחכמה...", נראה, שאותם משכילים ביססו את עמדתם על יסוד הפתרון המיוחד המוצע באמרו זה. היינו, הם סברו שעיסוק בפילוסופיה - "בחכמה" נחשב לעיסוק בתלמוד תורה ולכן הוא פוטר אותם מחובת התפילה.

רבי יעקב התנגד לעמדתם מכמה טעמים. במיוחד הדגיש את הבעיות הפורמאלית שמתמזה בשתי סיבות עיקריות: א. העיסוק בפילוסופיה אינו נחשב לתלמוד תורה. ב. אותם חוגים אינם נחשבים למי שתורתם אומנותם, מכיון שהם מתפרנסים מאומנותם. רק מי שתורתו אומנותו, כלומר אינו עוסק לפרנסתו בדבר אחר, הוא זה שפטור מחובת התפילה.

נראה, שבטיעון הראשון של הריב"ש, ניתן לפקפק: העיסוק בפילוסופיה נחשב בודאי אצל הרמב"ם לחלק מתלמוד תורה.¹⁵ ברם נראה שאת טענתו השנייה, שחוגים אלו אינם נחשבים למי שתורתם אומנותם מכיון שהם מתפרנסים, אין לנו דרך לדחות.

14 ספר שער השמים, נרפס באוצר נחמד ג', עמ' 153 - 165. לדיון נרחב על כך: עיין קדרי (לעיל), עמ' 31 - 26.

15 עיין יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים, תשנ"א, עמ' 364 - 373.

אולם, גם אם צדק ר' יעקב בטענתו השניה כנגד אותו חוג מסוים, ולפיה חברי החוג הזה כן עסקו במלאכה לפרנסתם, עם זאת, עדיין אין דבריו חלים על מי שכוחו לעסוק בלימוד פילוסופיה בלבד, בלא כל מלאכה אחרת כלל. אדם כזה (אם נסיק אכן, כי גם העוסק בלימוד פילוסופי הוא בכחינת "תורתו אומנותו") יהיה פטור מתפילה.

הבעיה שבפתרון המיוחד

הפתרון ההלכתי שנתנו אותם פילוסופים העניק אמנם את הרשיון לא להתפלל, והוא אף פתר את הבעיות שהוצגו לעיל כמוקד הראשון והשני של בעיית התפילה המילולית, דהיינו: ראיית הפילוסופים את התפילה המילולית כפעולה חסרת שחר וכן את בעיית השימוש בשפה כלפי הא-ל. מובן, שברגע שמבטלים את התפילה המילולית, מוקדים אלו אינם מהווים עוד בעיה.¹⁶ ברם, נראה שבכל זאת, הפתרון המיוחד לא פתר את מלוא חומרת הבעיה.

כמוסבר לעיל, הפתרון המיוחד ממיר את העבודה המילולית בעיון פילוסופי, ברם: **העיסוק הפילוסופי אינו יכול להוות תחליף לעבודת ה', העיסוק הלימודי-פילוסופי אינו זהה עם העבודה שבלב.** וכדברי אליעזר גולדמן, שעמד על כך: "אם עבודה זו זקוקה להשכלה פילוסופית כהכנה הכרחית, הרי מתחילה היא רק אחרי השלמת ההשכלה הפילוסופית ובשום אופן אין לזהות אותה עם השלמת ההשכלה הפילוסופית...".¹⁷

עולה מדברינו כי הפתרון המיוחד לא פתר את הבעיה שהועלתה במוקד השלישי. אדרבא, אם בתחילה היתה הבעיה שהתפילה המילולית היא **תחליף פחות ערך** ביחס לעבודה המחשבתית, כעת אנו ניצבים בפני בעיה חריפה עוד יותר: העיון הפילוסופי **אינו אפילו תחליף לעבודה שבלב!**

לסיכום: גם אם הצליחו אותם משכילים, לפתור את עצמם במישור ההלכתי מחובת העבודה "הנחותה", הרי שלא הצליחו להמיר אותה כאלטרנטיבה ראויה, בעבודת הלב המעולה. הם פתרו את שני מוקדי הבעיה הראשונים, אך לא השכילו לפתור את **המוקד השלישי**. אמנם יתכן שעמדו בדרישות ההלכתיות, אך דווקא הם, שהיו חרדים

16 ונראה שאכן דווקא שני המוקדים הראשונים (ולא השלישי) היו אלו שהעיקו עליהם. השווה: ישעיהו תשבי, **משנת הווהר**, ח"ב, עמ' רנ"ו: "המתפלמסים המתוארים כאן הסיקו את המסקנות הקיצוניות הכלולות ברעיונותיהם של ר' בחיי והרמב"ם ותלמידיו. הם ראו בתפילה מילולית, וביחוד בבקשת צרכים, חטא דתי, משום שיש בה הטלת פגם בא-להים, כאילו צריך להשמיע דברים באזניו, וכאלו הוא שומע ועונה לצרכיו וצרותיו של המתפלל...".

17 אליעזר גולדמן, "העבודה המיוחדת במשיגי האמתות", הערות פרשניות למורה נבוכים ח"ג, פרקים נ"א - נ"ד, בר אילן ר' (1968), עמ' 287 - 313, (עכשיו בתוך: א' שגיב וד' סטטמן (עורכים), **אליעזר גולדמן - עיונים ומחקרים**, ירושלים תשנ"ז). עם כל זאת חשוב לציין, כי ניתן למצוא אצל הרמב"ם (למשל: עיין **משנה תורה**, הלכות יסודי התורה, פרק ד', הלכה י"ח וכמובן במורה נבוכים עצמו חלק ג', פרק נ"א), שעיון פילוסופי מביא להתעלות רוחנית, אבל כאמור, אין לזהות את העיון הפילוסופי עם העבודה שבלב. ידידי אליהו שטרן, העיר כי עיון פילוסופי, כמפתח להתעלות רוחנית, ניתן למצוא בספרות הגות ערבית בימי הביניים, למשל בחיבור האסמאעילי **הקרטי המפורסם** (בן המאה העשירית לערך) - נסאאל אח'נאן אל-צפא.

כל כך למסלול המחשבתי, פגעו בו ככך שרוקנו אותו ממשמעותו העמוקה, כלומר - התקרבות ממשית לא-ל.

ממה נבעה תפיסתם של מציעי הפתרון המיוחד

דומה, שטעותם של אותם פילוסופים טמונה בתפיסה, השגויה לטעמי, שהרמב"ם היה רציונאליסט ותו לא. נראה שגם אם לא נגדיר את הרמב"ם כמיסטיקן¹⁸ (או מיסטיקן צופי)¹⁹, לכל הפחות נוכל לשייך אותו לתחום הרחב, שמכונה על ידי בנימין איש שלום "הפילוסופיה המיסטית"²⁰, היינו לרצף שנמתח בין הרציונאליזם והמיסטיקה.

הרמב"ם אמנם ממליץ על עבודת ההתכוננות השקטה, ברם, שמא ניתן לפרש כי אין הוא עושה זאת רק ממניעים רציונאליסטים, אלא גם ממניעים מיסטיים, השגות השכל עדיפות על הדיבור:

הדבר הקולע ביותר שנאמר בעניין זה הוא מה שהוא אמר בתלים (תהלים, ס"ה, ב') לך דמיה תהלה שפירושו: לגביך השתיקה היא השבח. זה ביטוי קולע מאוד למשמעות זאת, שהרי כל דבר שנאמר מתוך כוונה לרומם ולפאר בו, נמצא בו פגיעה כלשהי בו ונראה בו חסרון כלשהו. לכן ראוי יותר לשתוק ולהצטמצם בתפישת השכל, כפי שציוו השלמים ואמרו: אמרו בלבכם על משכבכם ודמו סלה (תהלים, ד', ה').²¹

לפי הצעה זו, פסקה זו ניתנת לפרשנות הן במישור המיסטי והן במישור הרציונאליסטי. במישור הרציונאליסטי היא מתפרשת, בהתאם לתפיסה של תורת שלילת התארים, שאין

18 אף כי לענ"ד יש לשקול זאת בחיוב. הרבה קולמוסים נשברו על סוגיה זו וכחינה מדוקדקת של נושא זה דורשת מחקר לעצמה. על כל פנים, אין ענין זה עיקר עיסוקי במאמר זה ולכן אני רק משרטט בקורים כלליים את דעתי. למעשה, כחינת נושא זה אינה פשוטה כלל, משום שקשה מאד להגדיר מהי המיסטיקה. עיין יוסף דן, *על הקדושה - דת, מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות*, ירושלים תשנ"ז, פרק שלישי. "הגדרת המיסטיקה: התפיסה הקונטינגנטית", עמ' 59 - 86. ברם, לצאת פטור בלא כלום אי אפשר ולכן למרות שיש מקום להסתייג מהגדרות מצמצמות בחתרי בהגדרה אחת מני רבות, בכדי להדגים את האפשרות שהרמב"ם היה מיסטיקן. נראה שהרמב"ם עובר בהצלחה את ארבעת המבחנים, שהציב ברטרנד ראסל *Bertrand Russell, Mysticism and Logic*, Great Britain (1918 - 1954 reprinted), Chapter 1, pages 15 המבחנים הם: 1. האמונה באפשרות של ידע שנובע מאינטואיציה או מהתגלות (בניגוד לידע מוחשי ו/או דיסקורסיבי) (השווה מורה נבוכים, פתיחה, לענין משל הברק ובכלל כל תורת הנבואה של הרמב"ם) 2. אמונה באחדות כוללת. (מורה נבוכים, ח"א, פ"ב) 3. השלילה של מציאות הזמן (כמציאות אבסולוטית) (השווה מורה נבוכים, הקדמה לחלק שני). 4. ראיית הרוע כאשליה בלבד (השווה מורה נבוכים, ח"ג, פ"א). במיוחד חשוב מאמרו של דוד בלומנטל, David R. Blumenthal, *Maimonides: Prayer, Worship and Mysticism*, in *Prière, Mystique et Judaïsme*, Colloque de Maimonides: Prayer, Worship and Mysticism, 106 - 12 Septembre 1984, Paris 1987, 89 - Strasbourg (10 רק לשאלת מידת המיסטיקה שנמצאת במשנתו של הרמב"ם, אלא גם לנושא שלנו גופו - העבודה שבלב.

19 P. B. Fenton, *The Treatise of the Pool by Obadya b. Abraham Moses Maimonides*, עיין London 1981, Notes on the introduction, page 55, note 8.

20 ראה דיונו של בנימין איש שלום, בספרו *הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה*, תל-אביב תש"ן, עמ' 195 - 200.

21 מורה נבוכים, ח"א, פ"ט בתרגומו של מיכאל שורץ (מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, תרגם מערבית לעברית והוסיף הערות ומפתחות מיכאל שורץ, תל-אביב תשנ"ז).

אחיזה לכל תיאור אנושי של הא-ל. זהו שלב הכרחי בחינוכו של האדם. וכפי שמדגיש הרמב"ם בסוף מורה נבוכים:

...ולכן נשוב לענין הפרק, והיא ההדגשה בהפעלת המחשבה בה' לבדו, אחר השגת הידיעה אותו כמו שבארנו, וזו היא העבודה המיוחדת למשיגי האמת, וכל מה שמוסיפים לחשוב בו ולעמוד לפניו נוספת עבודתם. אבל מי שחושב בה' ומרבה לזכרו בלי ידיעה, אלא שהולך אחר סתם דמיון מסויים, או אחרי דעה שקיבל מזולתו, הרי הוא לדעתי עם היותו מחוץ לחצר ורחוק ממנו, אינו זוכר את ה' באמת ואינו חושב בו, כי אותו הדבר אשר בדמיונו ואשר הוא מזכיר בפיו אינו מתאים למצוי כלל, אלא הוא מוצר שיצרו דמיונו כמו שבארנו בדברינו על התארים. אלא ראוי לעסוק במין זה של עבודה אחר ההכרה השכלית, וכאשר תשיג את ה' ופעולותיו כפי שמחייב השכל, אחר כך תעסוק בהתייחדות אליו, ותסעה כלפי קרבתי, ויתעבה המגע אשר ביני ובינו והוא השכל...²²

כרם, גם במישור מיסטי השתיקה מתפרשת לא רק כהכנה לקראת "העבודה האמיתית" - המחשבה, אלא כעבודה עצמה. לשתיקה יש ערך משל עצמה, זו היא העבודה שבלב - "שישים האדם כל מחשבתו במושכל הראשון"²³ ולהתבודד בזה כפי היכולת.

הן הרציונאליסט והן המיסטיקן שותקים, אך בעוד שהמיסטיקן ממשיך להגות תוך כדי שתיקתו,²⁴ הרי שהרציונאליסט מפרש את שתיקתו לחומרא - כלומר, מה שלא ניתן לבטא, מבחינתו אינו קיים. לאמיתו של דבר, אין סתירה בין ההשגות השכליות - הרציונאליטיות לבין ההשגות המיסטיות שמקורן מן השתיקה. שתי ההשגות מאפיינות רמות שונות של חשיבה ורמות שונות של בני אדם. העבודה שבלב - ההתייחדות כמושכל הראשון, היא איפוא התרכזות ומחשבה בא-ל עצמו. הרמב"ם מדגיש שהאדם מצווה בדרך זו של עבודה, רק לאחר שעבר את השלב הראשוני בהשגת הא-ל, שלב שלילת התארים, שהוא השלב הרציונאלי. מעתה הוא מצווה להתבודד ולחשוך כמה שהוא מעבר להשגה שלילית או חיובית של הא-ל. למה הדבר דומה? לבחור שמתאהב בבחורה, בתחילה הוא מנסה להבין, להכיר ולאפיין אותה לעצמו מבחינה שכלית. כרם,

22 מורה נבוכים, ח"ג, פנ"א בתרגומו של ר"י קאפח.

23 המונח "המושכל הראשון" = בערבית "אלמעקול אלאול" הוא בעייתי. בהמשך הדברים (עיין לעיל במובאה השלימה) אומר הרמב"ם: "הנה התבאר כי הכוונה אחר ההשגה היא להמסר אליו, ולהשים המחשבה השכלית בחשקו תמיד...". הלשון "להמסר אליו" מרכיחה לענ"ד בעליל, שהמונח "המושכל הראשון", שדובר אודותיו לעיל מתייחס לא-ל עצמו. זהו אכן הפירוש הפשוט, כפי שמביאו אפודי על אתר: "רלי" (=רוצה לומר) בא-ל ית' (=יתברך) עצמו, כי הוא ית' (=יתברך) המשכיל והמושכל והשכל והוא ראשון לכל הנמצאות...". ולא כפי שרצה לפרשו מונק (S. Munk, Le guide des égarés, Paris, 1856, p. 438, n. 2) שהכוונה לאובייקט הראשי של המחשבה האנושית. לפי הפירוש הראשון מדובר איפוא בהתייחדות, בהתרכזות ובמחשבה בא-ל עצמו. על גישת הרמב"ם לנקודה זו עמדתו לעיל.

24 השווה דבריו של בלומנטל (לעיל, הערה 18, עמ' 98 [בתרגום שלי מאנגלית]). כשהוא מתייחס לפסקה זו בפרק ג"ט בחלק א' של מורה נבוכים: "כאן, מנסח הרמב"ם מחדש מימרות ומשתמש בצורות השאולות מהספרות המיסטית המוסלמית, כדי להצביע על כך, שהשגת האל עומדת מעבר לחשיבה הרציונאליטית ואפילו מעבר להתבוננות האינטלקטואלית".

כשלב המתקדם ואולי אף הסופי הוא פשוט אוהב אותה וחושק בה.²⁵ מובן, שטבעה של חוויה זו אינו ניתן להגדרה.

דומה כי דבריו של יוסף דן מבהירים את עמדתנו:

דומה שיש בדברים אלו כדי להבהיר את האופי הכפול של נקודת המוצא המיסטית: היא שוללת לחלוטין את האפשרות להבין את המסר האלוהי במושגים שכליים וחושיים, דהיינו לשוניים-קומוניקטיביים, אך איננה נעצרת בכך, אלא טוענת, שהאדם ניחן בכוחות אחרים, על-לשוניים, שבאמצעותם יכול הוא להגיע לאמת הנסתרת מן החושים ומן השכל. המיסטיקה כוללת תביעה לחיפוש ולבקשת האמת בדרכים השוללות את דרכי ההשגה האנושית. אין היא מוכנה להעצר בנקודת האמונה, ולטעון כי במקום שהחושים והשכל נחשלים די באמונה הפשוטה, משום שאמונה פשוטה זו כרוכה בקבלת המסר האלוהי המילוי כלשונו, כאילו הוא מייצג חלק מן האמת האלוהית שניתן להסתפק בו ולראות בו מקור עצמה רוחנית.²⁶

עתה, ננסה לעשות שימוש בדבריו של רבי אברהם בן הרמב"ם, בנסיון להבהיר משהו מגישת אביו. מובן, שישנו קושי לקבוע, כי בין כתבי הכן ובין כתבי האב מצויה הסכמה סגנונית או תוכנית.²⁷ אולם, למרות זאת, בשל גדולתו ופרסומו של האב והקרכה האישית והמשפחתית שבין שני האישים, נרשה לעצמינו זאת.

ר' אברהם מתאר דרכים ומדרגות בעבודת ה'.²⁸ המעולה שבעבודת ה' היא זו שבמהות פנימית בלבד, זאת הנעשית רק על ידי כוונת הלב ובמחשבה. מובן ש"אין מגיעים לעבודה כזו של ה', אלא 'לשרידים אשר ה' קורא'".²⁹ דרגה מתחתיה היא עבודת ה' הנעשית במהות הפנימית - בלבד, ובצורה חיצונית - באיברים. ברם, לגבי צורות עבודת אלו אומר ר' אברהם:

ושתי הצורות האלה, כוונתי לעבודת ה' הזו שבצורה החיצונית באותה הצורה שזכרה מקודם, אינה דרך המונית של עבודת ה', אלא מיוחדת לאחדים המיוחדים, במקצת העתים, משום שהיא עבודת ה' של מי שהשיג מיראת ה', אהבתו ועבודתו, כעין מה שמושג על-ידי הנביאים ואין מתקנים על-פי זה חיוב עבודת ה' לצבור, ואין ממליצים עליה כהמלצה של יראת ה', משום שקבלתה גדולה...²⁹

25 השווה דבריו של הרמב"ם בהלכות תשובה, פרק י', הלכה ה': "וכיצד היא האהבה הראויה, הוא שיהאוב את ה' אהבה גדולה יתרה עזה עד מאוד, עד שתהא נפשו קשורה באהבת ה', ונמצא שוגה בה תמיד: כאלו חולי האהבה, שאין דעתן פנויה מאהבת אותה אישה שהוא שוגה בה תמיד, בין בשוכבו בין בקומו, בין בשעה שהוא אוכל ושותה. יתר מזה תהיה אהבת ה' בלב אוהביו, שוגים בה תמיד, כמו שציונו, "בכל לבבך ובכל נפשך" (דברים, ר', ה'). והוא ששלמה אמר דרך משל, "כי חולת אהבה, אני" (שיר השירים, ב', ה'); וכל שיר השירים משל הוא לעניין זה.

26 דן (לעיל, הערה 18), עמ' 76. (ההדגשות שלי, א"ס).

27 ידידי אליו שטרן הציע לתת את הדעת אל השוני התוכני והסגנוני המתבקש בין כתיבה מיסטית-צופית, המאפיינת את ר' אברהם בן הרמב"ם, ובין כתיבה הגותית רציונליסטית הבאה לידי ביטוי נרחב אצל הרמב"ם, אביו.

28 עיין המספיק, עמ' 126 - 128.

29 המספיק, עמ' 128.

מעין סיכום

נשוב עתה לדון באותם משכילים וננסה לסכם את דברינו. דומה, שפילוסופים אלו, תפסו שהעבודה שבלב, שהרמב"ם דיבר אודותיה היא עיסוק פילוסופי-עיוני ולא התכוננותי מיסטי.³⁰ בשלב זה הם ביטלו את עבודת הלב המילולית, אך לא המירו אותה בעבודת הלב הרוחנית. הסברם השגוי למושג "עבודה שבלב" גרם בעצם לביטול העבודה הזו, שהיא "העבודה האחרונה".³¹ דומה, שאפילו היו מותירים על כנה את חובת התפילה המילולית ומוסיפים לה נופך כוונתי³² היו מועילים לעצמם יותר.³³

בדברינו האחרונים אין אנו באים לכטל את המתח שבין שני הסוגים של עבודה שבלב, המילולית והתכוננותית. אך דומה, כי הרמב"ם "מבליט את המאפיין הרוחני המקרב את התפילה ההלכתית-מילולית לזו המתכוננת, קרי: הכוונה. כפי שראינו, הוא נעזר במושגים חז"ליים-הלכתיים כדי ללמד על מקורה של התפילה המתכוננת בתוך המסורת

30 למעשה, תפיסתם השגויה של אותם חוגים חזרת על עצמה אצל חוקרים בני-זמנינו. בלומנטל (לעיל), במיוחד בהערה הראשונה של המאמר) אף מאשים כמה מהחוקרים הבולטים כמאה העשרים, שעסקו במחשבת ימי הביניים, ששגו לדעתו בהבנת משנתו של הרמב"ם המיסטיקן. לעומתם הוא מזכיר כמה חוקרים אחרים, שהשכילו להבין עד כמה משוקעת המיסטיקה בכתבי הרמב"ם. בכל אופן, חשוב להדגיש, שבענין זה אין קשר בין המיסטיקה לבין הקבלה. כפי שהוכיח גרשם שלום במאמרו "מחוקר למקובל (אגדת המקובלים על הרמב"ם)", בתוך: **מקראה בחקר הרמב"ם** (ליקוטי תרביץ ה'), ירושלים תשמ"ה, עמ' 90 - 98, לאגדה שהפכה את הרמב"ם למקובל אין שורשים היא מאוחרת. ראה הפניותיו של אביעזר רביצקי בספרו **על דעת המקום - מחקרים בהגות היהודית ובתולדותיה**, ירושלים 1991, עמ' 153, הערה 46. להבדל הקטגורי בין קבלה ומיסטיקה עיין דן (לעיל, הערה 18), פרק שישי, "האם קבלה היא מיסטיקה?", עמ' 131 - 154.

31 ממורה נבוכים ח"ג, פל"כ, עולה שהרמב"ם העדיף עבודה נחותה יותר על פני חוסר מוחלט של עבודה. והשווה דבריו של ריב"ש, שהובאו לעיל: **"ובמה יתרצה זה אל אדונינו?"**.

32 כפי שהראה יעקב בלידשטיין, במיוחד בפרק החמישי של ספרו (לעיל, הערה 1): "כוונה - תכנים וצורה", הרמב"ם בעצמו הקדיש תשומת לב מיוחדת לענין זה. כן ידועה תרומתו היחודית של רבינו אברהם, בנו של הרמב"ם, (שהיתה לו ודאי זיקה לצופיות, עיין Samuel Rosenblath, *The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides*, New York, 1927 עמ' 48 ואילך) בכיוון זה, היינו לא לביטול חובת התפילה אלא להדגשת הכוונה. עיין "המספיק". השווה במיוחד דבריו של דנה במבואו עמ' 22 - 24.

33 קדרי (לעיל, הערה 1, עמ' 63), כותב: "בלידשטיין בספרו מצביע על מרכזיות הכוונה בתפיסת התפילה של הרמב"ם ובפסיקתו. **אולם יחד עם זאת אין התפילה מהווה זירה למימוש האידאל הרמבמ"י של דבקות שכלית** (ההדגשה שלי, א"ס)". דומני, שיש לסייג את דבריו של קדרי, אמנם, התפילה המילולית אינה המקום למימוש פסגת ההתקרבות לא-ל, אך ברמות אנושיות מסיימת היא בהחלט מהווה זירה למימוש האידאל הרמבמ"י של דבקות שכלית, אם יש בה את הכוונה הדרושה. לפי הרמב"ם, "כיצד היא הכוונה? שיפנה את ליבו מכל המחשבות, ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה" (הלכות תפלה פרק ד', הלכה ט"ז). זאת אומרת, **שעיקר הכוונה היא לא לעצם משמעות המילים, אלא לכך שהוא "עומד לפני השכינה"**. לפיכך לענ"ד, אין בטיעונו של קדרי ("...לכן בתפישה הגורסת כי השפה אינה מבטאת מהות עליונה, אלא מהווה אמצעי חקשורת בלבד, מלים לא תשמשנה מידים לדבקות"), להוכיח שהתפילה המילולית אינה המקום לדעתו של הרמב"ם למימוש האידאל של דבקות. אכן, לדעת הרמב"ם, מי שמתפלל, תוך כדי שהוא אפוף בתחושת "עומד לפני השכינה" ומפנה את ליבו מכל המחשבות - כהחלט יכול לממש את האידאל הרוחני. אגב, לעניין משמעות השפה ראה: דן (לעיל, הערה 18), פרק חמישי, "לשון הקודש", בעיקר עמ' 122 - 123. ואכמ"ל.

המקודשת. בשל נתונים אלה נטייתו להעמיד את הדברים על הרצף המקשר את עבודות ה' למיניהן יותר מאשר על הפער החוצה ביניהן.³⁴

הכוונה היא איפוא המאחדת בין התפיסה ההלכתית לתפיסה הרוחנית-מיסטית. הכוונה איננה רק פעולה שכלית, של התרכזות במשמעות המילים, אלא בעיקר: "שיפנה את לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאילו הוא עומד לפני השכינה". כוונה זו מורכבת מתנועה כפולה, ריקון התודעה מכל מחשבה ורק אז העמדת האישיות כולה לנוכח השכינה. נראה, שתנועה כפולה זו ובמיוחד פעולת ריקון המחשבה עשויה להיות קשורה בקשר הדוק למיסטיקה.³⁵

34 בלידשטיין (לעיל, הערה 1, עמ' 15).

35 על ההתבודדות והריכוז אצל מקובלים כתב באופן מקיף משה אידל בספרו **פרקים בקבלה נבואית**, ירושלים 1990, מאמר ז', "ההתבודדות כריכוז בכוונה הנבואית וגילגוליה", עמ' 185 - 111). אשר לעניינו, למקומה של הכוונה במהלך התפילה, מזכיר אידל במקום אחר, כי מקובלים ראו בכוונה תוך כדי התפילה דרך להתעלות מיסטית, על פי טכניקות מסוימות, כל זאת בלא לפגוע בשום פנים בתפילה הריטואלית ההלכתית הרגילה. עיין מ' אידל, **קבלה: היבטים חדשים**, ירושלים ותל-אביב תשנ"ג, עמ' 120 ואילך. על הערה זו ועל ההפניות שבה תודתי לאליהו שטרן. ראה עוד: דן, פרק ארבעה עשר, "התפילה המיסטית", עמ' 355 - 394.